

19. yüzyılda Rus basınında Kürtler -Anjelika Prbedonostseva

[Anjelika Prbedonostseva](#) *

11:00 / 01 Mayıs 2012

Moskova - Kürdistan – Kürt ülkesi – Akdeniz ve Kara deniz ile İran ve Mezopotamya'yı bir birine bağlayan yol kavşağında bulunuyor. Kürdistan'ın dağ geçitlerinden sayısız kervanla getirilen mal, meta ve servet Orta Doğunun zengin şehirlerine taşınıyordu. Ne Bizans imparatorları, ne Arap halifelerin, ne Osmanlı sultanları, ne İran şahları idari merkezlerinden uzak ve dağ bölgelerinde bulunan Kürt taşrasıyla ilgileniyordu.

1514 yılındaki Çaldıran Savaşında I. Selim'in Safevi Ordusunu yenmesinden sonra Kürdistan toprakları paylaşıldı. Osmanlı imparatorluğuna aslan payı olarak Kuzey, Batı ve Güney Kürdistan düştü, İran'a ise sadece Doğu Kürdistan kaldı. Ama Kürdistan'daki Kürt derebeylikleri ve emirliklerinin fiili bağımsızlığı muhafaza ediliyordu. [1. S.39] Osmanlı ve İran imparatorluklarının 17-18 yy. da gerilemeye başlaması ve 18.yy sertleştirilmiş askeri-politik ve sosyal-ekonomik gerilemenin sürmesi otoritelerinde gözle görülür zayıflamaya yol açmıştır. Kürdistan ise iki ülke için en istikrarsız belgelerden biri olup, özellikle Batı devletleri ve Rusya'nın dikkatini çekiyordu.

II. Viyana Kuşatmasında (1683) Osmanlı İmparatorluğunun yenik düşmesinden sonra yasama organları Kürtlerin içişlerine karışmaya başlanmıştır. I. Süleyman, Kürt feodal beyler ve İstanbul arasında aracılığı sağlamak için Diyarbakır'a genel valiyi tayin etti. [9. S.279] 19.yy dan I. Dünya Savaşına kadar Kürdistan' da 10'un üzerinde isyan gerçekleşmişti. Onlardan Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı (1806-1818), Bitlis'te emir Şerifhan İsyanı (1834), Bedirhan İsyanı (1843-1846), Yezdanşer İsyanı (1854), Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanları (1880-1881) en önemlileridir. [4. S.7]. Bu ayaklanmalar 19.yy başındaki Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşları dönemine denk geldiği hatırlanmalıdır. İlk Rus-Kürt temasları Rus yayılmasının Kürt bölgelerine yaklaşmasıyla açıklanabilir.

19.yy da Rus bilim adamları, yazarlar, gazeteciler, diplomatlar, subaylar ve din adamları, defalarca Orta Doğu ülkelerine ziyaret etmişlerdir. [3. S.103] Bunlar gezdikleri bu ülkelerde izlenimlerde bulunmuş notlar, günlükler, bilimsel makaleler, araştırmalar yazıp bunları Rusya'daki dergi ve kitaplarda yayınlamışlardır.

Rus Şarkiyatçılığı (doğubilimi) Kürdistan'da aşiretsel, dilbilimsel ve arkeolojik bakımlardan önemli araştırmalar yapmıştır. İlk etaplarda Ermeni ve gayri Kürt (Kürt

olmayan) toplumlara daha çok önem veriyordu. Rus şarkiyatçılar 19. yy ile 20.yy başlarında Kürt meselesi araştırmalarında ciddi sosyal genellemelerinin üzerine çıkamamalarına rağmen olayların tanıkları olmalarından dolayı azami tarihsel gerçekliği aksettirmişlerdir. Rus şarkiyatçılığı Kürtlerin yaşamları ve Kürdistan'ın birçok açıdan sosyal-ekonomik yönlerinin aydınlatmasında ve nesnel yaklaşım açısından haklı olarak üstün konumda olmuşlardır.

Kürdoloji'nin gelişmesine temel ve büyük bir katkıda bulunmuş V.Dittel, S.A.Yegiazarov, H.Abovyan, İ.Berezin, P.İ.Lerh, V.A.Gordlevskiy, A.D.Jaba, A.Hodzko, N.Y. Marr,

İ.A.Orbeli ve diğer Rus bilim insanlarının merakları öncelikle etnografik, dilbilimsel malzeme elde etme ve bilgi toplama amaçlıydı. Bu çaba Rusya'nın Kürdistan ile doğrudan doğruya sınırdış olması ve Kürtlerin bir kısmının Rus İmparatorluğu sınırları içinde olmasıyla açıklanabilir. Kürdistan 19.yy ilk on yıllarından beri hem bilimsel düşünceler hem de dış ve iç politika gereksinimleri açısından Rusya'nın dikkatini çekiyordu. Sınıra yakın bölgelerdeki Kürt aşiretleri, Osmanlı, İran ve Batı devletlerinin iktisadi-siyasi çıkarları için çevirdikleri oyunlara hedef oluyorlardı.

Rusların ilk süreli yayıncılığı 18. yüzyılın başlarına ait olduğu sanılır. Bazı Rus yazarların ve edebiyat dernekleri dergiler çıkıyordu. Rus süreli yayınları 18.yy yarısında Egemen çevreler tarafından kurulup devletin tekelinde bulunuyordu. [10. S.3] Kürt meselesi ile ilgili ihtisas araştırmalarından önce 19.yy ilk yarısında sadece Kürt dili, halkı ve tarihi hakkında bazı makaleler, gezginlerin izlenim ve düşünceleri yayınlanıyordu.

Basın Kürtleri tematik olarak gündemleştirmesi 19.yy.da ki Osmanlı-Rus ve Rus-İran savaşları dönemlerine denk gelir. Rus delegeleri ile Kürt liderleri arasındaki ilk temaslar 1804-05'de başlamıştır. Bu görüşmeler Kürtlerin tarafsızlığını sağlamak amacıyla Kürt reislerine haklarının ve bölgedeki etkinliklerinin korunması veya Rus uyruğuna geçmeleri üzerine gerçekleştiriliyordu.

Bu dönemde hem İran şahları hem de Osmanlı padişahları Kürt aşiretleri «toplara yem» olarak görüyordu. Osmanlı ve İran hükümdarları yerli şeyhleri ve aşiret reislerini hediyelerle ve büyük ganimet vaatlerinde bulunup ayartıyor ve Rusya ile savaşlarında kullanmaya çalışıyorlardı. Bu siyaset bazen Kürt aşiretlerin bir birleriyle çatıştırıp birleşmeleri engelleniyor ve Kürtlerin az gelişmiş üretken gücüne ve iktisadi yaşamlarına zarar veriyordu.

Rus-İran savaşlarının en kızgın döneminde Rus basınında Kürtlerle ilgi ilklerden bir söz geçmişti. 1809 yılında «Jurnal noveşih puteşestviy» (Yeni gezintiler dergisi) dergisinin ilk sayısında Olivier'in « 1796 Pers ve Küçük Asya seyahati » yayınlandı. Bu dergiyi Ünlü Rus yayımcı N.İ.Greç aylık olarak Sankt-Petersburg'da yayınlıyordu. Yayının ömrü uzun sürmedi (Ekim 1809 - Ekim 1810). Ama ilk sayılarınki Doğu'ya bakış dikkate değer olup Orta Doğu araştırmacıları ve basın bu olaya geniş ve büyük bir yer verdi.

Rus-İran (1804-1813) savaşın bilançosunda Kürtlerin farklı milletlerle birlikte oturduğu Karabağ Hanlığı Rusya'nın denetimine girdi. Rusya'nın Revan Hanlığı'nı dâhil etmesinden sonra sınırları içindeki Kürt toplam nüfusu artırdı. [12. S.39-40]

1826 yılında Petersburg «Severnıy arhiv»(kuzey Arşiv) dergisinde Fransız şarkiyatçı profesör Pierre Amédée Jaubert'in «Kürdistan» adlı kısa yazısı yayınlandı (1826. №14). 1805-1806 yıllarında Jaubert, Napoleon'un verdiği diplomatik misyon ile İran ve Anadolu'ya gitmişti. A. Jaubert kendi seyahat notlarında Kürt misafirperverliğini ilginç bir şekilde tarif etmiş: «Onların yardımına muhtaç olan yabancı biri gelince hemen karşısına toplanıp: «Merhaba! Kendini evindeymiş gibi hisset. İkrâm edebileceğimiz saati sabırsızlıkla bekliyoruz» diyorlardı. Sonra misafirlerine yiyecek içecek ikram edip hediye verdikleri gibi onların atlarına da özenle bakıyorlar. [12. S.22]

1828 yılında «Vestnik Yevropı»(Avrupa belleteni) (1828. №8) dergisinin okuyucuları «Türkiye ve İran'daki Kürtler » hakkında çok şey öğrenmişlerdir. Bu yayın Moskova'da 1802 yılında N.M. Karamzin tarafından kurulmuştu. Karamzin Bu tarihten 1804 yılına kadar derginin editörü ve aktif yazarıydı. «Vestnik Yevropı», edebiyat ve sanat makalelerinin yanı sıra hem Rusya'nın dış ve iç siyasetini hem de diğer ülkelerin tarihi ve siyaset hayatı ile ilgili materyalleri yayınlayan ilk Rus dergilerden biriydi.

19. yüzyılın 30'larında Rus İmparatorluğunun toprağını savaşların bilançosuyla

genişlemiş ve nüfusun bileşimine yeni halklar katılmıştı. Bu dönemde Kürtlerle ilgili olan malumatlar Kafkasya'daki ilk Rus gazetesi «Tifliskiye Vedomosti»(Tiflis Haberleri) de çıkmaya başlamıştı. Bu gazete 1828 yılından 1832 yılına kadar ve sürmüş Kafkasya'nın ulusları hakkındaki materyallere geniş yer verilmişti. Gazetenin yazarı arasında A.S.Griboedov, seçkin eğitimciler S.İ.Dodaşvili, A.K.Bakihanov, H.Abovyan gibi, Kafkasya'ya sürgününe gönderilmiş Dekabristler vardı . Kürtler ve onların yaşamları üzerine Erzurum (1830. № 6) ve Ahalsihe (1832. № 4, № 5/6) tanımlamaları «Tifliskiye vedomosti»'nin sayfalarında çıkartıyordu. «Argacı köyü; Orgov şehri yıkıntıları, Yezidilerin konaklama yerleri» (1830. № 59) denemesinde yezidi-Kürtlerinin yaşamına ilişkin bilgiler, Ermenilerin eskiçağ şehirlerinden Garni'nin yıkıntıları, Gegart manastırı (1830. № 64/65) ve Ağrı dağı (1830. № 1/3) gezi ve izlenimleri Kürtlerin yaşayışı, adet ve töreleri hakkında önemli bilgiler içeriyor. Yine Erivan (1831. № 6/7) ve Nahçevan (1831. № 8, № 9/11) eyaletlerinin istatistik verileri ve «Pismo iz Tiflisa ve Sankt-Petersburg» (1831. № 27/29) yazısında Kürt halkı hakkında bilgiler yayınlanmıştı.

1834 yılında yayımcı ve kitapçı olan A.F.Smirdin ansiklopedik ve evrensel basın olan yeni bir dergi «Biblioteka dlya çteniya» (okuma kütüphanesi)'nin sayısını anons etti. Daha ilk sayısından kapanmasına yani 1865 yılına kadar sayfalarında Kürt halkıyla ilgili makaleler yayınladı. Örneğin, Erivan ve Nahçevan eyaletleri, milletlere ve aşiretleri (Kürt aşiretlere dâhil) G.Klaprot'un «Opisaniye rossiyskoy Armenii» (Rusya'daki Ermenistan Tanımlaması) (1834. cilt 4 otd. 3) Makalesinde yer verilmiş.

«Sın oteçestva» (vatan evladı) dergisinde Uşakov'un «İstoriya voennih deystviy v Aziatskoy Tursii v 1828 i 1829 gg.» (1828 ve 1829 yy. Asya Türkiye'de muharebe tarihi) Kitabından alan «Oblasti Aziatskoy Turtsii, sopredelenniye Rossiyskim vladeniyam za Kavkazom» (Transkafkasyada Rus mülkiyetindeki topraklara sınırdaş Asya Türkiye'nin vilayetleri) (1834. № 21, № 22) makalesi yayınlanmış. [7. S.10] Bu tarih, siyaset ve edebiyat yayınının kurucusu N.İ.Greç idi. Petersburg'da 1812-1844 ve dört yıllık bir aradan sonra 1847-1852 yıllarında yayınlanan «Sın oteçestva» 1825 Yılına kadar Rus yayınları içindeki en iyi dergi olarak kabul ediliyordu. Bu dergi önce dekabrist ideolojisinden etkilendi; ama daha sonra tutucu-monarşistlerin görüşüyle birleşti.

1829-1861 yılları arasında aylık olarak çıkan bakanlığın özel yayını– «Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del» (İç işleri bakanlığı dergisi) ayrı bir yer vermek isterim. Kürtlerin yaşayışı, uğraşı ve meşguliyeti ile ilgili malumatlar 1834 yılından beri çıkıyormuş - «Statistiçeskoye opisaniye Nahıçevanskoy provintsii, sostavlennoye V.G. i napçatannoye s vısoçayşego soizvoleniya» (Nahçevan vilayetinin istatistik tanımlaması) (1834. Cilt 11), «Kurdı» (1835. Cilt15) başlıklı yazısında Kürt yaşam tarzları hakkında önemli tasvirlerle yer vermişti, N.Nefedyev'un gezi notlarındaki «Vzglyad na nekotorıye mesta Zakavkazya Rossii » (Rus Transkafkasya'nın bazı yerlerine bakış) (1838. Cilt30, № 10) denemesinde Kürt konma yerleri betimlemesi, Yu.A.Gagemeyster'in «Novıye oçerki Zakavkazya»(Transkafkasya yeni denemeleri) (1847. Cilt20) yazısı.

Rus İmparatorluğundaki ilk gazeteleri «Sankt-Petersburgskiye vedomosti» (Sankt-Petersburg haberleri) ve «Moskovskie vedomosti» (Moskova haberleri) idi. Yayınların statüsüne rağmen Kürtlerle ilgili yazılar nadiren çıkıyordu. Örneğin, başkent (hükümet merkezi) günlük gazetesi olarak «Sankt-Petersburgskiye vedomosti»'nde, 1728 yılında kurulmuş ve 1917 yılına kadar kendisine «edebiyat ve siyaset olan» deniş, Kürtlerin yaşayışı, adetleri ve töreleri hakkında 91 ve 92. (1835) sayılarında yer verilmişti. Bu makale önce «Jurnaj Ministerstva Vnutrennih Del» dergisinde 1835 yılında çıkmış ve P.İ.Lerh'in düşüncesine göre « kısa ve muğlâk» idi. [7. S.10] ama belki bu konu okuyucuların dikkatini fazla çekmemişti.

1756 yılından itibaren yayınlanan ve en eski basımlardan biri olan «Moskovskie vedomosti» gazetesinde «Kurdı» (1828. №18) başlıklı tarih ve etnografik denemesi heric

«edimosti» gazetesinde «Kurdı» (1838. №48) başlıklı tarih ve etnografik denemesi haniç Kürt sorunu fiilen aydınlanmamıştı.

1836 yılında A.S.Puşkin ilinde kurulmuş edebiyat, siyaset ve toplum dergisi «Sovremennik» (Çağda) (1836-1846) sayfalarında ilk kez Puşkin'in «Puteşestviye v Arzerum vo vremya pohoda 1828 goda» (Puteşestviye v Arzerum vo vremya pohoda 1828 goda) (Cilt I). 19.yüzyılın 30. Yıllarında Rus yayınında Müslüman ve Hıristiyan çoğunluğa yabancı gelen Kürt-Ezidilerin dini düşünceleri hakkında kopuk ve bazen çelişkili haberler çıkmaya başlanıyordu. A.S.Puşkin onlarla ilgili ilginç izlenimleri bilinir.

1839 yılında Anadolu'da gezen bir Fransız Bapsten Pujul'un mektubundan Kürtlerin dini ile ilgili tek bir makale olarak «Nravı i verovaniya kurdiv i yazidov» (Kürtler ve Ezidilerin töreleri ve dini inançları) «Oteçestvenniye zapiski» (Vatan notları) edebiyat dergisi sayfalarında yayınlanmış (1839. Cilt 6, bölüm 8). Sankt-Petersburg'da 1818-1884 yılları arasında kesintili çıkan derginin yayın yönetmenliğini Tarihçi ve yazar P.P.Svinyin'un yapıyor ve Rusya'nın tarihi, coğrafyası, milletleri, yaşayışı ve gelenekleriyle ilgili yazılar yayınlıyordu.

19.yüzyılın 40'lı yıllarında Kürt milletinin yaşayışını etraflıca aydınlatıyordu. Öyle bir yayın prens (knyaz) Vorontsov dayı'nın inisiyatifiyle 1846 yılında başlayan «Kavkaz»

gazetesi oldu. Yeni siyaset ve edebiyat yayın organı olunca, «... Bölgede faydalı ve güncel haberler yaymak... Rusya'ya Kafkasya'daki aşiretlerin yaşayış ve geleneklerini tanıtmak amacıyla » [5. S.7], hükümet desteği ile 1846-1849 yıllar arasında haftada bir, 1850-1876 yılları arasında haftada iki defa ve 1877 yılında itibaren günlük olarak çıkıyordu.

Rus İmparatorluğu içinde kalan Kürt aşiretleri gazete yazarlarının ve editörlerinin ilgisini çekiyordu. Kürt- Ezidilerin kökenine ilişkin tahminleri, Rusya ve diğer ülkelerde oturdukları bölgeler ve Kürt- Ezidilerin dili hakkında «Yezidi bliz ozera Gökçe (v nıneşnem Erivanskom uyezde)» (Gökçe gölü yakınında yezidiler (günümüz Erivan vilayetinde)) (1846. № 43 (26 Ekim), «Yezidi» (1848. № 8 (21 Şubat), № 9 (21 Şubat)), adetler ve inanışlar tasviriyle «Predrassudki Yezidov» (Yezidi önyargıları) (1850. № 30 (15 Nisan), Erzurum bölgesinde oturan Kürtler hakkında «Opisaniye Erzurumskogo pašalıka» (Erzurum pašalığı tasviri) (1852. № 65 (25 Ekim), № 66 (29 Ekim)) makalelerinde yazılmış.

«Kavkaz» sayfalarında yeni Ermeni dili kurucusu olan H.Abovyan'ın «Kurdı» adıyla makaleleri çıkıyordu (1848. № 46 № 47... Kürt halkı ve tarihi ile ilgili ilginç bilgilere yer verilip, ailesel ilişkileri, kadının toplumdaki konumu, yaşamları, dini, halk sanatı ve diline yer veriliyordu. Örneğin Kürt toplum yapısı anlatımları ilginçtir. [6. S.5] «Abovyan; Kürtler daha yerleşik olarak yaşam sürerler, onlara kelimenin tam anlamıyla Doğu şövalyeleri denirdi. Yiğit, açık yürekli namusluluğu, dürüstlüğü, beylere sonsuz sadakat ve bağlılıkları, misafirperverlik, verilen sözü sıkı gerçekleştirmesi, yakın akrabalar arasında bile kan davası ve intikam gütmesi, kadınlara sınırsız saygıları — Milet olarak ortak sıfat ve yüksek ahlakları». [9. S.140]

Türkiye ve İran arasında Erzurum'da imzalanan barış antlaşması (1823) ile bu ülkeler arasındaki tartışmalı sınır sorunlarını çözmedi. Sınır boyunca çatışmaların artması ve Kürt feodal beyleri arasında ayrılıkçılık eğilimlerin artırması Osmanlı-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyordu. İngiltere ve Rusya da bu çatışmalara karışmışlardı.

Kaçınılmaz hale gelen harp Türkiye ve İran'da İngiliz ve Rus ticari faaliyetlerini tehdit etmeye ve engellemeye başlamıştı. Şah Osmanlılar ile anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümünü istiyordu. Çarın Türkiye ve İran'daki elçilikleri problemlerin çözümünü için teklif götürdü.

Görüşmeler yapıldığı süreçte Cezire-i İbn-i Omer (Cizre) Kürdistan'ın dağ bölgesinde feodal beyliği ile ünlü Bedirhan Bey'in idaresinde 19.yüzyılın en büyük Kürt ayaklanmalarından biri başlamıştı. Bedirhan bey halkın Osmanlı istibdadına karşı hoşnutsuzluğundan yararlanıp kısa süre içinde bir direniş ordusu kurmuş ve 40'ların başında Van gölünden İran sınırına doğuda Diyarbakır ve Musul'a uzanan bir ayaklanma başlatmıştı. . Fiilen sırtını yerli halklara (Kürtler, Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler vs.) dayamış Bedirhan Bey tüm alana egemen olmuştu. Bu bölgeyi ziyaret eden V.Dittel'e yerli ahalinin durumunu çarpıcı bir şekilde anlatıyordu. [12. S. 52-54]

Bedirhan Bey'in yandaşlarının ısrarlı direnişine rağmen, ortak kuvvet oranındaki zayıflık ve gıda maddelerinin azlığı ve cephane yetersizliği çatışmanın sonucunu önceden

belirliyordu. 1847 yılında isyancı müfrezeleri yan mevziinde komutanlığı yapan Bedirhan Bey'in yeğeni — Yezdanşer, düşmana cepheyi açmış ve, Sultan kuvvetleriyle çember içine alınan Bedirhan Bey en yakın mücadele arkadaşlarıyla birlikte düşmana teslim olmak zorunda kalmıştı. Osmanlı iktidarı, Kürdistan'ı bir süre için «bastırıp» Kürt beylerin ayrıcalıklı haklarını kaldırarak kendi idaresine dâhil etmeye başlamışlar. [12. S.56-57]

V.Dittel, Doğu gezgini ve bazı enteresan eserlerin yazarı olarak ünlü tanındı. 1847 yılında «Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya» (Maarif Bakanlığı dergisi) (1834-1917) dergisinde onun «Obzor trehgodiçnogo puteşestviya po Vostoku s 1842 po 1845 g.» (Üç yıllık (1842-1845) seyahatı bir bakış) (1847. Cilt I, bölüm 4), (1849 №5 ve 6, Cilt 98, Bölüm 1) yazısı çıkıyor. [3. S.133] Derginin sayfalarında V.Dittel ile aynı zamanda Musula, Kürdistan dağlarına ve Ezidi köylerini dolaşan İ.N.Berezin'in «İzvleçeniye iz otçeta magistra Berezina» (Master Berezin'in raporundan çıkarma) (1845. Cilt 48, bölüm 4) raporları yayınlanıyordu. Doğu dilleri araştırmacısı, tarihçi ve gezgin İ.N.Berezin devrim-öncesi Rusya'da oldukça tanınmıştı. 1843 yılında Kürdistan'a ve Ezidilerin hac yerlerine yolculuk edip Kürt halkının yaşayışını yakından izleme fırsatı bulmuştu.

«Biblioteka dlya çteniya» dergisinde V.Dittel'in «Oçerk puteşestviya ...» denemesi (1849. Cilt 95, bölüm I) yayınlanıyordu. Aynı basımda Kürt halkı kökeni, Kürt dili ve lehçeleri hakkında V.Dittel'in «Kurdı: (İz neizd. «Putevıh zapisok 1846 goda)» (Kürtler: (yayınlanmayan «1846 yılı gezi notları»'ndan)) (1853. Cilt 119, bölüm 7(yazısı çıktı.

Hâlbuki İngiliz-Rus-Osmanlı-İran sınır kurulu dört yıllık (1849-1852 yy.) çalışmasında sınır haritası hazırlamak için materyal toplamış. Ancak ilave etmek gerekir ki sonraki kurulun faaliyeti İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğunun tarafında katıldığı Kırım savaşı (1853-1856) ile kesilmişti. Faaliyeti sonucu olarak Kırım savaşıdan sonraki M.M. Dostoyevski ve M.F.Dostoyevskiy'in «Vremya» (Zaman) (1861. T.3 № 6, T.4 № 8, T.5 № 9, T.6 № 11) dergisinde yayınlanan «Materialı dlya geografii Aziatskoy Turtsii i Persii. Putevoy jurnal E.İ.Çirikova, russkogo komissara-posrednika po turetsko-persidskomu razgraniçeniyu, 1849-1852» (Asya Türkiye ve İran coprafyası için materiallar. Osmanlı-İran sınırlandırması Rus komiser-aracısı E.İ.Çirikov'un gezi günlüğü, 1849-1852) emeği [12. S.66-67] ve M.Gamazov'un «Ot Bosfora do Persidskogo zaliva» (İstanbul Boğazı'ndan Basra Körfezi'ne) notları olmuş. Yezidiler dâhil Kürtlerin yaşayışı ve töreleri, Kürt baskınları ve Kürtlere gönderilen Osmanlı tenkil müfrezeleri tasvir edilmişti. Kürdistan'da kurulun bulunması Rusya'daki kürdolojinin geliştirmesi büyük katkı sundu.

Kırım savaşı dönemi ayırıcı özelliği Kafkasya'daki askerlik seferleri yapılmasından dolayı Kürtlerin Rusya ile daha sıkı temasa geçmesinin gelişimi ve Kürdistan'ın farklı bölgelerinde Osmanlılara karşı olan mücadelenin yoğunlaştırması oluyor. Bazı Kürt feodalleri Rusya himayesi altına girmek için Çar hükümetinin temsilcileriyle temas kuruyordu. Bazıları Osmanlı ordusunun önemli bir kısmınının Kırım, Balkan ve Trans-Kafkasya'da olduğunu fırsat bilerek kendi özerkliğini pekiştirmeye çalışıyor, bazıları ise savaş bölgesine yakın olduğu için Türk idaresinin baskısına uğrayıp Osmanlı ordusunda

muharebelere katılıyordu.

Muhasamat ocağına yakın bulunduğu yerde olan «Kavkaz» gazetesi tam zamanında olayları aydınlatıyordu. Sayfalarında istatistik bilgileri, olayları, Kürdistan'ı geçen gezgin, subay ve diplomatik misyon mümessilcilerini denemeleri ve raporları yayınlıyordu. Ksavyer Raymon'un tarih-etnografik «Kurdı i strana imi obitayemaya» (Kürtler ve onların memleketi) (1853. № 38 (25 Mayıs), № 39 (27 Mayıs)) denemesi, Kürt-Ezidilerin bazı adetleri hakkında «İz zapisok kavkazskogo starojıla» (Kafkasya eskisinin notralından) (1853. № 51 (11 Temmuz)) makalesinde, Kürtlerin silahları hakkında R.İ.'nin «O voyennih silah Turtsii» (Türkiye'nin kuvveti hakkında) (1853. № 62 (22 Ağustos)) makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu ve Anadolu vilayetlerinin arazisi hakkında istatistik malumat (1853. № 95 (23 Aralık)).

Osmanlı hükümeti Doğu bölgesindeki sakinleri arasında itibarı kalmamıştı. Osmanlı ordusunun son anti-Kürt seferlerinin yarattığı kötü hatıralar tazeliğini koruyordu. Osmanlılar seferlerinde Kürt toplumsal yapısı için menivela rolü oynayan nüfus sahibi Kürt liderleri kovması tepkilere yol açmıştı.

Kürt halkının memnuniyetsizliği açıkça anlaşılıyordu. Kürt acemi erlerin her kur'ası zor kullanımıyla gerçekleşiyor, erkek nüfus seferberlikten dağlara kaçıyordu. Osmanlı iktidarının tek umudu Rusya'nın sınırına yakın oturan talan ve ganimet seçeneğini kullanan Kürt aşiretlere yüklenmekti. Ama Kürtler Osmanlı tarafında gönülsüz savaşıyordu. Osmanlı ordusuna sadece 4-5 bin atlı katılmış ama Kafkasya cephesinde Başgedikler'de ki ilk büyük meydan savaşında Türkleri terk edip onlara karşı ayaklanıp yenilgiyi sona erdirmişti. Görgü tanıkları «Kürtler Türkleri o kadar kötü bozguna uğratmışlar ki bu meydan savaşına katılan Osmanlı ordusundan Kars'a en fazla 5-6 bin asker ulaşabilmişti.» diye yazar. Ama daha savaşın başında Türk tarafına geçen bazı aşiret reisleri Aleksandropol (Gümrü)'e varıp yeniden itaat edeceklerini bildirmişlerdi. [2. S.14-15]

1854 yılında Küçük-Dere'de Rus ordusunun başarısı ve Beyazıt'ın zaptı Kürtlerin Rusya'ya olan sempatilerinin artmasına yol açmıştı. Rusları Osmanlı baskınlarına karşı kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardı. Kürtlerin sempatileri ise Kürdistan'da olayların gelişimine etki yapmıştı. Rus ordusu Anadolu içlerine ilerledikçe Kürt aşiret reisleri arasında Rusya ile sıkı bağlar kurma hevesi güçleniyordu. [12. S.68]

Kürtlerle çarpışmalar hakkında «Rasskaz ofitsera, bivşego pod Kadıklyarom» (Gedikler yöresinde olan subayın hikâyesi) («Kavkaz» gazetesi 1854. № 1 (2 Ocak), № 2 (6 Ocak) açıklıyordu. Aynı basımda çıkmış «Kurdı» (1854, №5) makalesi sonraki «Russkiy invalid» (Rus savaş malulü))1854, 15 Şubat) dergisinde ve «Sankt-Peterburgskiy vedomosti» (1854 №53) gazetesinde yeniden yayınlanmıştı. Asya Türkiye'sinde Kürtlerin faaliyeti «Kavkaz» gazetesinin yazışmacısının «İzvestiya iz Aziatskoy Tursii» (Asya Türkiye'den haberler) (1855. № 49 (25 Temmuz), 1855. № 51 (2 Temmuz), № 58 (27 Temmuz)) mektuplarında aydınlanıyordu.

Kırım savaşı sırasında Kürtler ve özellikle Kürt dinleri ile ilgili yayınların sayısında esaslı artış meydana gelmişti. Belki de yayıncı savaşa önkoşul olagelen sebepleri göz önüne alarak, Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan halklara değil diğer dinlere bile özel bir ilgi

göstermişti. Kürt-Nasturi ilişkileri hakkında malumat İ.N.Berezin'in «Hristiane v Mesopotamii i Sirii» (Mezopotamya ve Süriye'de Hristianları) (1854. T. 4, T. 5, отд. 2) Makalesi Moskova'da 1841-1856 yılları arasında çıkan «Bilim ve Edebiyat» «Moskovityanın» (Moskovalı) gazetesinde yayınlanmıştı. N.Frolov'un «Magazin zemlevedeniya i puteşestviy» (Memleketler araştırması ve geziler dergisi) adlı yayında aynı yazarın Ezidilerle ilgili coğrafi derlemesi de (1854, cilt III) yayınlanmıştır. Bu

denemesi hakkında N.G.Çernişevskiy «Magazin zemlevedeniya i puteşestviy» dergisinin 3. cildi içine sadece iki ufak etnografik makale alıyor: İ.N.Berezin'in «Yezidi» (Ezidi) ve Kornilov'un «Vospominaniya o Vostočnoy Sibiri». Şüphesizce şunlar ilgi ile okunacak ama saygı gösterilen yazarlar kendi gördükleri memleketler ve halklar hakkında bize sadece kısa denemeler veriyorlar». [3. S.201-203] N.G.Çernişevskiy'nin şarkiyatçılığa büyük ilgi göstermesine rağmen «Sovremennik» (1853-1862) ve «Voyenniy sbornik» (Asker derlemesi) (1858) onun yönetiminde bulunduğu yıllarda sayfalarında Kürt kültürü ve tarihi ile ilgili makaleler yayınlandı. [3. S.165]

Türkiye'deki Kürtler hakkında bilgice zengin İ.N.Berezin'in emekleri «Biblioteka dlya çteniya»'da sıkı çıkıyordu: «Mosul: (İz puteşestviya po Vostoku)» (Musul, Doğu üzerinde gezintiden))1855. Cilt 133, bölüm I(, «Opasnıy put': (İz puteşestviya po Vostoku)» (Tehlikeli yol: (Doğu üzerinde gezintiden))1858. Cilt 152(. Aynı yayının sayfalarında Rus Coğrafi Toplumu üyesi hükümet danışmanı ve Rus İmparator'un Tahran Misyon'unda başkâtip olan K.Bode'nin «İz İsfagana v Gamadan. İz Gamadana v Tegeran i na goru Alemont. Ali Ullahi» (İsfahan'dan Hamadan'a. Hamadan'dan Tehran'a ve Alemont dağ'ına. Ali-illahi))1854. Cilt 123, bölüm 3(Mukri aşireti Kürtleri ve Kürtlerin çok az bilinen ali-illahi dini ile ilgili gezi notları yayımlamıştı.

1855'teki Kırım savaşında Rus ordusu 100 kadar Kürt esir alarak Rusya'ya getirip Smolensk vilayetinde ki Roslavl şehrine yerleştirmişti. Aynı yıllarda «Severnaya pçela» (Kuzey arı) (1825-1864) gazetesinde Mikeşin'in «Kurdi v smolenskoy gubernii» (Smolensk vilayetinde Kürtler) (1855, № 283 (23 Aralık)) yazısı yayınlandı. 1856 yılında P.İ.Lerh Rusya bilim akademisinin verdiği görevle Mardin, Cizre, Dersim, Muşlu, Diyarbakır, Ufa, Birecik, Harputlu, , Malatya, Maden, Arbekir ve Erzurumlu savaş tutsağı Kürtlerde etnografik ve dilbilimsel Materyaller toplamak için Roslavle gitti. Onların çoğu kurmanci, küçük bir kısmı ise zaza (dimili) lehçesi konuşuyordu. Yaptığı çalışmaların sonunda değerli bilgiler topladı ve Lerh'in «İssledovaniya ob iranskih kurdah i ih predkah, severnih haldeyah»ta hazırladı. (İran Kürtleri ve onların ata ve dedeleri kuzey haldey üzerinde araştırmaları).

19. yüzyılı ortalarında Rus Coğrafya bilimi tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır – 1845 yılı Rus araştırmacılarının başarıları için önemli bir yıldır. Rus Coğrafya Kurumu açılışı (1849 yılından itibaren ismi İmparator Rus Coğrafi Kurumu olarak kabul edilmiştir). Rusya'da bu gibi kuruluşlara daha 1820'lerde yani en icra köşelerinde faal eğitime başlanınca ihtiyaç olmuştu.

«Vestnik İmperatorskogo Geografiçeskogo Obşestva» (İmparator Coğrafi Kurumu belleteni) (1851-1860) basımında N.V.Hanikov'un «Poezdka v Persidskiy Kurdistan» (İrandaki Kürdistana gezinti) (1852. CH.VI, ootd.V) makalesi çıkmış, ondan sonra bu

makale bazı düzeltmelerle «Kavkaz» gazetesinde (1853. №22, №23) yeniden yayınlanmıştı. Çoğu sürekli yayınlarda Avrupalı araştırmacıların tercüme edilen çalışmaları çıkıyordu. Örneğin, İ.F.Blaramberg'in «Statistiçeskoye obozreniye Persii, sostavlennoye v 1841g.» (İran'ın 1841 yılında oluşan istatistik yorumu) (1853. №8) yazısı önemlidir. Kürt göçebelik alanları ve göç etmeleri hakkında N.Zeydlits'in «Puteşestviye vokrug ozera Urumiya» (Urumiye gölü çevresinde gezinti) (1858. Cilt 22, № 3 (bölüm 5)) yazısı «Zapiski İmperatorskogo Geografiçeskogo Obşestva» (İmparator Coğrafi Kurumu notları) (1846-1859) basımında yayınlandı.

1850 yılında Rusya'nın farklı kısımlarında Kurumun bölümlerinin kuruluşuna ihtiyaç oldu ve aynı yılda ilk kurulan bölüm Kafkasya bölümüydü. Kurumun faaliyeti doğal (fizikî) coğrafya, matematiksel coğrafya, istatistik ve etnografik bölümlerle ilgileniyordu.

Kafkasya bölümünün «İzvestiya KO İRGO» (İmparator Rus Coğrafya Kurumu Kafkasya bölümü haberler) (1852-1919) ve «Zapiski KO İRGO» (İmparator Rus Coğrafya Kurumu

Kafkasya bölümü notları) (1852-1919) gibi ihtisas sürekliliği yayınlarında gezginlerin materyalleri ve notları üzerine bazı yerlerin coğrafyası, nüfus istatistiği, tarih ve etnografyası yer alıyordu. Yine Kürt aşiretlerinin sınıflandırması, edebiyat ve folklor, dilbilim, din, Protestan görevlileri ile ilişkisi, iktisat, uluslararası politikada Kürtlerin rolü ve sonraki 19.yüzyılının sonunda Kürt ulusal kurtuluş hareketi vs. gibi temel sorular aydınlatıyordu. Kafkasya bölümünün yayınları 19. yy. da Kürt sorununun araştırması ve problemini açığa çıkaran benzer yayınlardan daha iyiydi.

1891 yılında Erivan vilayetindeki Kürt-Ezidileri üzerine dil, din ve etnografik-hukuk bilgileri bütünüyle ayrılmış olan «Zapiski Kavkazskogo otdela» (Kafkasya bölümü notları) nın 13cü kitabı (2 sayı) idi. Bu da Rusya'da Kürt sorununa duyulan büyük ilgili ve esaslı incelemenin kanıtlıyordu.

Sultan, 1877-1878 savaşımdan itibaren Kürt mümtaz din ve politik şahsiyetlerine Türkiye'yi destekleme için çağrı yapıyordu. Bu çağrıya din önderlerinden Şeyh Ubeydullah cevap verip Hakkâri'den Kuzey'e 300 kişilik bir grupla sefere çıktı. Kuzey-Doğu Türkiye'deki kendi yoksul durumunu ganimet suretiyle düzeltmeyi ümit eden bazı Kürt beylerinden savaşa katılma sözü almıştı. Kürt aşiretleri reislerini satın alan Britanya ajan şebekesi oldukça büyük rol oynamıştı. Bazı Kürt beyleri, savaştan dolayı Osmanlı İmparatorluğunu terk etmek için hazırlık yapan Rus diplomatlara kendilerine hizmet etme önerilerini taşıyan hizmetçilerini gönderiyorlardı. [12. S.97]

Petersburg halk «Mirskoye slovo» (Dünyevî sözü) (1863-1879) gazetesinde muharebeler ve devlet sınırdaş olan münasebeti artıran ilginç «Kurdı i Kurdistan» başlığıyla yayınlanan yazı dizisi yayınlandı. Bu (1877. № 18 (30 Nisan), № 20 (14 Mayıs) № 21 (21 Mayıs), № 22 (28 Mayıs), № 23 (4 Haziran), № 24 (11 Haziran), № 25 (18 Haziran), № 26 (25 Haziran)) sayılarında yer aldı. Bu yazılarda iskân etme ve Kürt nüfusu, aşiretleri, yaşayış ve din, yerleşim yapısı Kürt-Rus ve Kürt-Osmanlı ilişkilerini anlatıyordu. Bayazıt, Bitlis, Van şehirleri tanımlamaları ve ünlü alman komutan Moltke'nin «Pis'ma s Vostoka» (Doğu'dan mektuplar) yayınlıyordu.

Kars, Bayazıt bölgeleri ve diğer stratejik anlamda önemli noktalarda Rus ordu'nun başarılarının Kürdistan'daki politik ortam üzerinde etki yapmasıyla ortaya çıkan olaylar basına yansıdı. Tarih ve edebiyat «Russkiy arhiv» (Rus arşivi) dergisinde Kürtleri muharebede katıldığı hakkında N.N.Muravyev'un «Pervoye vzyatiye russkimi voyskami Karsa (iyun 1828 goda)» (Kars'ın rus ordusuyla ilk zaptı (Haziran 1828 yılı)) (1877. № 3) denemesinde çıkmış.

Savaşın ünlü ve manidar olayı «bayazetskoye sideniye» (Bayazıt savunması) hakkında savaştan sonra «Russkaya starina» dergisinde K.K.Geyne'nin «Slavnoye Bayazetskoye sideniye v (iyune) 1877 g.» Bayazıt savunması) (Bayazıt şanlı savunması 1877 yılında Haziranda) (1885. № 1, № 2, № 3) makalesinde yayınlanmış. Rus garnizon kaleye kapanıp 22 gün içinde (18 Haziran itibaren) Iğdır'dan yardıma gelen Erivan müfrezesi varıncaya kadar çıkışlar ve karşı hücumları girişip Osmanlı ordusunun baskısını ısrarla püskürtüyordu. [12. S.101]

Savaş boyunca farklı yayınlarda tarihi-etnografik denemeleri tek yayınlama nitelik taşıyıp sıkça çıkıyordu mesela, resimli haftalık «Krugozor» (Ufku) (1877. № 22) dergisinde «Kurdı» makalesi, Petersburg'da «Otgoloski» (Yankılar) (1880. № 44 (2 Kasım.) gazetesinde «Kurdı i persiyane» makalesi.

Rus-Osmanlı savaşı Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve siyasal krizini ağırlaştırdı. Doğu cephesinde düşmanlık özellikle Ermeni ve Kürtlerin kaldıkları doğu bölgelerinin ekonomik yapısını ağır bir şekilde etkiledi. Çalışabilen köylü erkek nüfusunun orduya alınıp seferlere götürülmesi, köylerde gayri nizami grupların eşkıyalığı, devlet boşalmış

hazinesinin ikmalî için vergilerin artırılması ve tenkil önlemleri yerli halkta hoşnutsuzluklara yol açmıştı. 1877-1880 yılları arasında Türkiye ve İran Kürdistan'ında kuraklık veya sağanak yağmurlar gibi iklim dengesizlikleri neticesinde büyük bir kuraklık ve açlık yaşandı. Birçok görgü tanığına göre İran Kürdistan'ın durumu ile Osmanlı İmparatorluğunun Doğu bölgelerindeki ahalinin konumu bir birinin aynısıydı. [2. S.23-24]

San-Stefanos barış antlaşmasına göre Ardahan, Kars, Batum, Eleşkirt vadisi (Ağrı) ve Bayazıd Rusya'ya kaldı. Ama Osmanlı İmparatorluğuna Eleşkirt vadisi (Ağrı) ve Bayazıd iadesi konusundaki anlaşmadan Britanya hükümetinin de baskısıyla vaz geçti [12. S.101]

1883 yılından itibaren Kars askeri komutanlığı kalem bürosuna bağlı olan Kars vilayeti (Karsskaya oblast) «Kars» gazetesi yayınlamaya başlandı. Genelde, Kürt konusyla ilgili tüm yayınlar Kürt-Ezidilerin dinine adanmıştı. Dini inançların kökeni, dualar, oruçlar, evlilik ve veraset gibi hukuk kaideleri hakkında «O religioznih ponyatıyah yezidov» (Yezidilerin din anlayışı hakkında) (1884. № 50 (11 Aralık)), «Kurdı i karapapahi» (Kürtler ve karapapaklar) (1891. № 12 (19 Mart)), «Verovaniya yezidov» (Yezidilerin dini inançları) (1892. № 32), «Poklonniki dyavola» (İblis'e tapanlar) (1897. № 10 (11 Mart)) makalelerinde çıkıyordu.

1884 yılından itibaren Tiflis'te haftalık «Novoye obozreniye» (Yeni yorum) gazetesi yayınlanmaya başlandı. Trans-Kafkasya Kürtleri hakkında Etnografik malumat ile

S.Korganov'un «O kurdah» (Kürtler hakkında) (1885. № 391 (14 Şubat), «Kurdı» (1885. № 400 (23 Şubat), № 404 (27 Şubat)) makaleleri, «Na kurtinskoy svad'be» (Kürt düğününde) (1886. № 924 (27 Ağustos) yaşayış denemesi, Alagöz dağlarında Kürt konma yerleri hakkında A.T.Vasilyev'in «Kurdı» (1890. 13 Aralık) tasviri, D.Pagirev'in (1891. 18 Eylül) Kürt şarkısının tercümesi, Kürt aşiretleri hakkındaki bilgiler «Pis'mo iz Erzuruma» (Erzurum'dan mektup) (1893. 30 Mayıs) makalelerde yer alıyordu.

Birçok araştırmacı kadının özel rolünü işaret edip Kürt kadının ailede, toplumda ve hata savaşta konumunu vurguluyordular. Minorski Kürtlerin ihtimalen Müslüman toplumlar içindeki en liberal halk olduğunu düşünerek düşüncelerini şöyle ifade ediyordu; «Kadınlar yüzleri kapatmıyorlar. Erkeklerle birlikte Kalabalığın içine karışırlar ve topluluk içinde sözlerini söyleme hakkına sahipler.» [9. S.164] Petersburg'da (1885-1898) çıkan ve 19.yüzyıldaki edebiyat hareketinde seçkin rol oynayan «Severnıy vestnik» (Kuzey belleteni) dergisinde hem Kürt-Ezidi hem de Kürt-Müslüman kadınların rolüne ilişkin, A.V.Yeliseyev'in «Polojeniye jensını na Vostoke»(Kadının Doğu'daki konumu) (1888. № 8, bölüm 1) açık konuşması çıktı. «Sredi poklonnikov dyavola: (Oçerki verovaniy yezidov)» (İblis'e tapanlar arasında: (Yezidilerin dini inançları denemesi) (1888. № 1, bölüm I., № 2, bölüm I). Kadının Kürt toplumdaki konumu hakkında «Kurdı» (1885. № 35 (25 Aralık)) kısa yazısında dinsel eğitim severlerin derneğinin «Moskovskiye tserkovniye vedomosti» (Moskova dinsel haberler) (1880-1918) basımında yayınlanmıştı.

Ermeni kurtuluş hareketi kalkınması 19. yüzyılının sonunda hem sosyal-ekonomik hem de siyasal Osmanlı İmparatorluğundaki duruşmalar gibi doğal sonucuydu hususıyla Türkiye ile savaşlarında Rusya'nın zaferleri. Rus-Osmanlı 1877-1878 savaşı taçlandıran Berlin antlaşmasınının 61 maddesine göre Ermeni meselesi uluslar ararsılaştırmasıyla en başta iyimserlik sebebini veriyordu. [2. S.31-32] Ermeni-Kürt ilişkileri meselesi, Hamidiye Hafif Süvari Alayları oluşturulması ve bölgede genel durum analizi «Tiflisskiy listok» (Tiflis yaprağı) (1886-1916) gazetesi sayfalarında 1891 yılından itibaren resimli yazılarla aydınlatılıyordu. «Erzerum» (1891. 7 Temmuz, 9 Temmuz, 14 Temmuz, 1892, 9 Ocak), «İz Erzeruma» (Erzurum'dan) (1895. 11 Ekim) «İz Kagızmana» (Kağızman'dan) (1895. 7 Kasım).

19. yüzyılının sonuna doğru gelen ve enternasyonal önemi alan Kürt meselesi ile ilgili yayınların frekansı 90'larda esaslı şekilde artıyordu. Önce de dendiği gibi, en çok ve eksiksiz olarak durumu «Kavkaz» gazetesindeki denemeler ve Rus İmparator Coğrafa Kurumunun Kafkasya bölümü yayınlarında S.A.Egiazarov, Yu.Kartsev, Ya.D.Maloma, A.M.Kolübakin, L.P.Zagurskiy vs. gibi yazarlar tarafından ortaya konuyordu. 1894 yılında «Russkaya starina» (1870-1917) dergisinin sayfalarında M.Ya.Olşevskiy'in «Kavkaz s 1841 po 1866 god» (1894. № 7, № 9) etnografik denemesi çıkmış. Yarım yüzyılın üstünde «Sankt-Peterburg vedomosti»'nin sayfalarında kürtlerle ilgili ilk yayından sonra A.Çerkezov'un «Ayrıca: (İz bglih nabroskov)» (1898, 4 Haziran) ve «Obıçno-pravovoy bit kur dov» (1898, 19 Aralık, 20 Aralık) iki makalesi çıkmış.

Bu makalede irdelenen 19.yüzyılı Rus sürekli yayınları listesinde tahminen 30 ad bulunup [8] aşağıdaki kategorilerle bölünüyor: 1) başkentli - Sankt-Petersburg ve

Moskova basımları; 2) Kafkasya basımları; 3) bakanlıkların dergileri; 4) farklı kurumların basımları. Çoğul yayınlar 1916-1917 yıllara kadar diğerler basımların süreleri ise editörün parasal olanakları ve okuyucuların isteklerine göre birkaç yıll sürebildi. Her halde, kısa süreli yayınlarda bile Kürt meselesi editörün merakını uyandırıyor.

Günlerin gerçek olaylarını yansıtan ve eğitim görevinde büyük bir rolü alan yayınların önemi ile yargıya varıp 1899 yılında Kahire'de «Kürdistan» adıyla bir Kürt gazetesinin çıkarılması [11. S.8] hakkında satır eklemesi gerekiyor.

Kaynaklar:

1. McDowall D. A modern history of the Kurds. London, New York, 2005.
2. Hasratyan M.A., Lazarev M.S., Mhoyan Ş.H. Kurdskiye dvijeniye v novoye i noveşeye vremya. Moskova, 1987.
3. Dantsig B.M. Blijniy Vostok v russkoy nauke i literature. Moskova, 1973.
4. Calilov O.C. İstoriçeskiye pesni kur dov. Sankt-Petersburg, 2003.
5. «Kavkaz», 1846-1901. Tiflis, 1901.
6. Kurdojev K.K. Grammatika kurdsogo yazika na materiale dialektov Kurmanci i Sorani. Moskova, 1978.
7. Lerh P.İ. İssledovaniya ob iranskih kur dah i ih predkah severnih haldeyah. Sankt-Petersburg, 1856.
8. Musaelyan J.S. Bibliografiya po kur dovedeniyu. Çast' I-II. Sankt-Petersburg, 1996.
9. Nikitin V. Kurdı. Moskova, 1964.
10. Russkaya periodičeskaya peçat' (1702-1894). Moskova, 1959.
11. Sapan M. Peçat kurdskey diasporı: isteriya i sovremennoye sostoyaniye. Sankt-Petersburg, 1998.
12. Halfin N.A. Bor'ba za Kürdistan (Kurdskiy vopros v mejdunarodnih otnoşeniyah XIX veka). Moskova, 1963.

* Saint-Petersburg Devlet Üniversitesi Asya Afrika Fakültesi Ortadadoğu bölümü araştırmacısı Ancelika Pohodonostseva bu makalevi Fırat Haber Aiansı için kaleme aldı

